

L'humanisme a l'Espanya dels segles XV i XVI. Estat de la qüestió

Treball de Fi de Grau
Grau d'Història
Facultat de Lletres
Universitat de Lleida

Alumne: David del Blanco Catalán
Tutora acadèmica: Dra. María José Vilalta
Departament d'Història de l'Art i Història Social
Juny, 2012

Índex

Resum	3
Introducció: per què i com fer aquest treball	4
L'ínici dels estudis: l'obra de Marcel Bataillon, el pioner	7
<i>Anàlisi de l'obra</i>	7
<i>Aportacions de l'autor: els principals trets</i>	7
Dècada dels 60: l'ínici d'un llarg debat.	10
<i>Bases de la corrent interpretativa clàssica: els autors hispanistes</i>	10
<i>Característiques de la corrent renovadora: L. Gil Fernández</i>	12
<i>Les dues posicions contraposades</i>	15
La fractura dels 70: la irrupció dels autors espanyols.	16
<i>Els renovadors: L. Gil Fernández, M. Fernández Álvarez i F. Rico</i>	16
<i>A. Domínguez Ortiz: primer defensor la corrent clàssica</i>	19
<i>Una nova fita: les aportacions de P. Chaunu</i>	20
<i>Altres obres de la dècada. Un nou llibre de M. Bataillon</i>	21
Les continuïtats i canvis de la dècada dels 80.	23
<i>B. Bennassar i R. García Cárcel: el manteniment d'un corrent</i>	23
<i>Els intents aperturistes</i>	24
L'immobilisme interpretatiu a la dècada dels 90: cap possibilitat d'entesa.	28
<i>Dues Històries d'Espanya: les dues concepcions contraposades</i>	28
<i>Autors renovadors de la dècada</i>	29
Conclusió, la disciplina avui: tot segueix igual.	31
Bibliografia cronològica	33
<i>Dècada dels 60</i>	33
<i>Dècada dels 70</i>	33
<i>Dècada dels 80</i>	34
<i>Dècada dels 90</i>	34
<i>Dècada dels 2000</i>	34

Resum

L'objectiu d'aquest estat de la qüestió és analitzar com s'ha tractat historiogràficament l'entrada d'un corrent intel·lectual i cultural nou com és l'humanisme. A partir de la bibliografia suggerida pels principals manuals especialitzats d'Història d'Espanya es veu com l'objecte d'estudi aquí contemplat genera dues escoles interpretatives: per una banda, aquells autors hispanistes i d'influència hispanista que defensen un humanisme vinculat amb Erasme de Rotterdam i centrat en la religió i l'espiritualitat. Així mateix, els autors que segueixen aquesta interpretació destaquen la feina del Cardenal Cisneros com a promotor de profundes transformacions en el clergat espanyol i com a promotor de la fundació de la Universitat d'Alcalà, lloc on es va desenvolupar aquest tipus d'humanisme.

Per altra banda, la segona escola interpretativa la formen autors espanyols que prenen com a referència a Luis Gil Fernández. Aquests contempnen la recuperació dels autors grecollatins, dels temes i les formes clàssiques com la fita fonamental de l'humanisme. Segons aquesta escola, els estudis de gramàtica i la pedagogia són també objectius dels autors humanistes.

Paraules clau: Erasme de Rotterdam, Cardenal Cisneros, historiografia, Humanisme, Renaixement, Reis Catòlics.

Abstact

The main purpose of this state of the art is to analyze how it has been historiographically studied the entrance of a new cultural and intellectual trend: humanism. The main specialized manuals of History of Spain there are drawn two main tendencies. On the one hand, there are the hispanists and those spanish authors influenced by them who stand for a humanism nearly related to Erasmus of Rotterdam. This kind of humanism is focused on the religion and the spiritualism. This group of authors stand out the figure of Cardenal Cisneros as the main promoter of deep changes in the Spanish clergy and also the establishing of the University of Alcala, where this kind of humanism was developed.

On the other hand, the second interpretative school is formed by spanish authors who take as reference the work of Luis Gil Fernández. Consider that the main goal of humanism was the work on Greco-Roman authors and the studies of grammar and pedagogy.

Key word: Erasmus of Rotterdam, Cardenal Cisneros, historiography, humanism, Catholic Monarchs, Renaissance.

Introducció: per què i com fer aquest treball?

La pregunta que aquest estat de la qüestió vol tractar de solucionar és com s'ha estudiat historiogràficament l'entrada de les idees humanistes a la Espanya de finals del segle XV i començaments del XVI. I no només el com, sinó també el qui, el quan. Com es veurà més endavant, és de gran importància saber qui van ser els primers autors en tractar una qüestió que no es pot englobar ni en l'àmbit econòmic, ni en el polític, ni en el social, sinó que transcendeix de tots ells i, a la vegada, hi té influència. Es comprovarà com els primers en encetar la qüestió seran sempre tinguts en compte i que les seves teories tenen vigència encara avui. No obstant això, és interessant analitzar com els estudis han anat canviant al llarg del temps, com també ho ha fet la metodologia emprada. Es veurà que en alguns anys la investigació sobre el tema ha estat més prolífica que en altres, quan gairebé s'ha reduït a zero.

Mentre es feia la recerca i l'anàlisi bibliogràfica dels llibres treballats ói d'altres dels quals no s'ha pogut extreure informació- la sensació era que durant un llarg període de temps la historiografia només s'havia preocupat de les qüestions polítiques que afectaven els interessos dels estats, i com aquestes repercutien en la població. És a dir, es dedicaven extensos volums i hores d'estudi a les guerres, els tractats, les successions i les herències dels reis i els nobles. Estudis que, encara que necessaris, no poden explicar totalment les dinàmiques i els canvis de les societats del passat.

A partir dels anys seixanta i, sobretot, dels setanta, van anar interessant els factors econòmics i com aquests afectaven la societat amb els seus cicles i les seves conjuntures que, sens dubte, anaven molt lligades amb l'esdevenir polític. Els estudis sociològics i demogràfics es van veure beneficiats per aquest nou interès: la composició de les societats, les corbes demogràfiques, la natalitat, la mortalitat i la conflictivitat social van prendre importància. Els estudis sobre mentalitats, però, sempre han estat els que menys pàgines han ocupat en els llibres i la producció bibliogràfica al respecte no ha tingut mai la rellevància óni el volumó que han tingut altres aspectes. Es considera que la mentalitat d'una època és precisament la que marcarà les decisions polítiques, econòmiques, demogràfiques i, per tant, l'organització social.

La tria del tema tampoc ha estat atzarosa ni banal. Dins la història de les mentalitats, hi ha un punt que es creu crucial per entendre el pas d'una societat medieval a una societat moderna. En iniciar-se el treball, es volia saber per què aquest moment que es dona a finals del segle XV i inicis del XVI, sorgit de les principals ciutats estat italianes i de la regió de Flandes, va estendre's per Europa com una taca d'oli. La idea de desplaçar Déu per entronitzar l'home tenia un atractiu important, ja que s'entenia com a clau per entendre el canvi de sistema econòmic, la nova cultura del Renaixement i els nous descobriments, amb tot el que van comportar. Ara bé, mentre es desenvolupava el treball, s'ha vist com aquesta idea d'humanisme només es dona a Itàlia, mentre que, a la resta d'Europa, sorgia un altre tipus, més influenciat per la figura d'Erasme de Rotterdam (1466-1536) i més centrat en la renovació religiosa i moral. Aquest treball

mostrarà contínuament l'existència de dos blocs d'autors: aquells que defensaren un humanisme de caire europeu religiós i un altre que pren partit per un influència més italianes.

Ara bé, abans de començar a enfocar l'objectiu d'aquest treball, sembla necessari emmarcar-lo en el seu context. L'aparició d'idees humanistes al territori hispànic peninsular va ser un procés situat cronològicament en el tombant del segle XV i XVI. Es tracta d'un període de canvis prou profunds en el sí de l'administració territorial i de la societat hispànica com per tenir-los en compte.

En primer lloc, la fusió de les dues corones va portar a haver d'adaptar dos sistemes administratius diferents. El resultat va ser l'adopció amb alguns canvis del sistema catalanoaragonés de consells. Això va comportar una burocràcia ingent i la creació d'un funcionariat per tal de gestionar-la. En segon lloc, el tancament dels mercats asiàtics i l'obertura del nou mercat americà va significar una important entrada d'or que va venir acompanyada de noves maneres de comerciar, d'una nova manera de mantenir la mentalitat feudal que marcarà els inicis de la conquesta de nous territoris. Així mateix, és fàcil imaginar que el contacte amb una societat completament diferent també va tenir repercussió en la societat espanyola. En tercer lloc, malgrat la pervivència d'una mentalitat feudal, es va produir l'entrada de noves idees vingudes, sobretot, d'universitats italianes que canviaven radicalment consideracions que fins aleshores es tenien per bones perquè així ho deia l'Església. Un clar exemple és la figura de Nicolau Copèrnic (1473-1543). L'inici del segle XVI va comportar l'arrencada d'un període de convulsions en el camp de les mentalitats a Europa. Personatges com Tomàs More (1478-1535), Martí Luter (1483-1546), el mateix Erasme, Dante Alighieri (1265-1321), Francesco Petrarca (1304-1374) i Giovanni Boccaccio (1313-1375) en són clars exponents. Aquests canvis en la cultura de l'elit van propiciar el trencament dins Europa pel que fa la qüestió religiosa. Alguns països van abraçar els canvis, d'altres, com la Monarquia Hispànica, van posicionar-se com a defensors de la doctrina catòlica, eliminant d'arrel qualsevol idea que s'apartés dels seus dictats.

La defensa a ultrança de la tradició en el pensament i en la manera de viure i de veure el món dins la Monarquia Hispànica va marcar amb foc l'evolució i el truncament de les idees humanistes a la península. Les acusacions d'heretgia als principals representants va ser una llosa massa pesant per a una societat on era difícil la difusió del coneixement i que era reticent a idees noves. La situació interna era la d'uns monarques que estaven abandonant les característiques de les monarquies feudals medievals per convertir-se en una de moderna. Eren monarques cultes i amb una clara visió renovadora óen són exemples el programa de redreç econòmic del rei Ferran I, anomenat el Catòlic (1452-1516), a Catalunya o la posició del Cardenal Francisco Jiménez de Cisneros (1436-1517) a Castella. S'ha de tenir en compte que en aquest estat de la qüestió es parla sempre de l'humanisme desenvolupat a Castella perquè la historiografia consultada així ho ha marcat.

Pel que fa les opcions de recerca en l'àmbit reduït d'aquest estat de la qüestió, s'ha treballat a partir de la consulta dels manuals especialitzats d'Història Moderna d'Espanya i una selecció de la bibliografia emprada en aquests d'acord amb la finalitat del treball. No ens hem endinsat en l'enorme i inabastable magnitud dels articles publicats en revistes especialitzades o de divulgació per tal com depassava en molt l'abast i els límits d'aquest treball. Seguint aquest fil s'arriba sempre a un primer estudiós de les mentalitats i, per tant, l'autor que va assentar les bases dels estudis sobre l'humanisme: Marcel Bataillon (1895-1977).

De tal manera, l'estudi s'ha fet de manera inversa de com està plantejat aquí: s'ha començat pels manuals i les obres més recents i s'ha acabat per la més antiga. Per aquest motiu, hi haurà moltes idees que potser es repetiran o ans al contrari, volums consultats que no aportaran res de nou ni de reiterat al treball, però que s'han volgut incloure igualment per poder oferir una idea global sobre en quin punt es troben els estudis, amb les seves limitacions i avenços.

Tot i ser l'obra de M. Bataillon aquella a la qual tots els autors posteriors prenen com a referent, existia un precedent en l'estudi de la mentalitat espanyola en temps de la Reforma Protestant i Catòlica: l'obra de Marcelino Menéndez Pelayo *Historia de los heterodoxos españoles*¹. No obstant això, no s'analitzarà perquè es considera poc objectiva pel que fa la seva forma i el contingut no s'ajusta del tot a les necessitats d'aquest treball. Diu el mateix autor:

*õSe me replicará que Erasmo, Ulrico de Hütten, Melantchon y Joaquín Camerario eran humanistas: y yo respondo que antes que humanistas eran germanos o, como en Italia se decía, bárbaros, lo cual se conoce hasta en la pesadez de su latín y en lo plúmbeo de sus gracias*².

Malgrat el canvi de rumb mentre es feia el treball, la motivació última es va mantenir ja que, en paraules d'un dels autors que aquí es treballaran:

*õ...Hay que tener en cuenta en la época en que se inauguran y desarrollan los estudios sobre el Humanismo y el Renacimiento, la cultura española, la historia de nuestra cultura, se caracteriza por no existir...õ*³.

És a dir, des d'aquí s'intenta fer un clam contra la manca d'estudis de mentalitats i cultura i la necessitat de donar importància a aquest tipus d'investigacions ja que, al cap i a la fi, no s'entendran situacions econòmiques, polítiques o socials d'una societat si no es comprèn com aquesta veia i s'interpretava el món.

¹ M. MENÉNDEZ PELAYO: *Historia de los heterodoxos españoles*, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, Alicante, 2003 (1880-1882 edició original).

² M. MENÉNDEZ PELAYO: *Historia de los heterodoxos españoles*, llibre 4, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, Alicante, 2003 (1880-1882 edició original), p. 21.

³ D. YNDURAIN: *Humanismo y Renacimiento en España*, Cátedra, Madrid, 1994, p. 11.

L'ínici dels estudis: l'obra de Marcel Bataillon, el pioner.

No es pot començar a parlar dels canvis intel·lectuals i de mentalitats que hi va haver en la península Ibèrica en la frontissa entre els segles XIV i XV sense tenir en compte la primera gran obra de referència al respecte. Es tracta del llibre de M. Bataillon el qual, encara que no té com a objecte d'estudi el tema aquí proposat, es considera l'impulsor definitiu dels estudis de mentalitats de la Monarquia Hispànica i en general. De fet, ell mateix escriu al pròleg a l'edició francesa que *...No faltará de seguro quien se sorprenda de que Erasmo y su pensamiento, considerados en sus relaciones con España, suministren la materia de un libro, y sobre todo de un libro tan voluminoso...*⁴, és a dir, que els autors anteriors a ell donaven poca importància a l'èrasmisme i, consegüentment, a l'evolució de les mentalitats, del pensament i de la cultura.

Anàlisi de l'obra

L'anterior pot semblar una afirmació un tant arriscada, però una breu anàlisi de la bibliografia emprada per M. Bataillon ho esclareix. L'autor consulta dos tipus de fonts: manuscrites i impreses. Dins les primeres, es troben papers d'estat, arxius notariais, inquisitorials, universitaris, correspondència i manuscrits d'obres històriques i literàries. Es tracta de fonts del segle XV i XVI en la seva majoria.

Les fonts impreses depassen el miler de documents⁵ i barregen actes inquisitorials, llibres del segle XVI d'autors que han tingut influència erasmista, a més de llibres i escrits del propi Erasme. També inclou autors anteriors a la primera edició que tracten sobre la història de les religions -majoritàriament autors francesos- i biografies de personatges amb influències erasmistes. Incorpora àdhuc autors que parlen de la influència que va tenir Erasme a Espanya i que publiquen després de la primera edició d'aquesta obra. Ara bé, d'entre tots aquests llibres consultats només vint-i-sis eren anteriors a la primera edició francesa i escrits per autors espanyols i s'ha de tenir en compte que la majoria són biografies d'humanistes importants o com Lluís Vives (1493-1540) o Juan de Valdés (1509-1541)ó, o bé relacionen la influència d'Erasme a Espanya i sobre els autors espanyols del Cinc-cents.

Aportacions de l'autor: els principals trets

És clar, doncs, que és M. Bataillon el primer qui postula els pilars fonamentals del que esdevindrà el canvi en la mentalitat espanyola de finals del segle XV. Erasme és un personatge recurrent al llarg de tota la historiografia de les mentalitats, així com en l'estudi del moviment humanista, però aquesta obra va més enllà i fixa bona part de les

⁴ M. BATAILLON: *Erasmo en España: estudios sobre la historia espiritual del siglo XVI*, Fondo de Cultura Económica, México ó Buenos Aires, 1966 (1937 primera edició en francès i 1950 primera en espanyol), p. 36.

⁵ En consulta un total de mil dues-centes cinquanta-quatre.

principals característiques de l'humanisme espanyol, algunes de les quals seran acceptades pels autors posteriors i d'altres rebutjades.

Una d'aquestes primeres idees és la importància de Cisneros com a principal promotor de reformes en la Església espanyola i d'una intel·lectualitat renovadora que porta a trencar amb la mentalitat imperant en l'èdat Mitjana. En paraules de M. Bataillon: *õ...la España de Cisneros contiene en germen todo lo que desarrollará la de Carlos V y todo lo que se esforzará en salvar la de Felipe II...õ*⁶. Aquesta voluntat de desenvolupar una nova intel·lectualitat óbasada en la *philosophia Christi* d'arreu d'Europaó estigué molt lligada amb la creació de la Universitat d'Alcalà d'Henares i la compilació de la *Bíblia Políglota Complutense*, dues fites que gran part de la historiografia posterior va prendre com a clau per entendre les característiques de l'humanisme espanyol.

M. Bataillon, però, pretèn trencar amb interpretacions anteriors que trobaven com a úniques causes del moviment reformista les figures de la Inquisició, de Cisneros i de la reina Isabel I, la Catòlica (1451-1504). Aquesta concepció suposava una ruptura total entre el pensament medieval i el modern, impulsada per aquestes figures. El que proposa l'autor serà no tant un trencament brusc, sinó més aviat un *õallanar los caminosõ*⁷ a reformadors que ja existien en gran número, però sense destacar. Per tant, l'autor dóna una gran importància a les reformes de Cisneros pel que fa l'ordenació eclesiàstica en l'entrada d'una nova espiritualitat encapçalada per la figura d'Erasmus de Rotterdam.

La creació de la Universitat d'Alcalà va venir precedida per la voluntat de Cisneros de millorar la formació del clergat. El mateix autor diu que és un error lligar aquesta fundació al triomf de l'humanisme i que s'ha de relacionar amb la restauració i renovació d'ensenyaments teològics⁸. De fet, és d'una importància cabdal en la historiografia posterior la unió que M. Bataillon estableix entre estudi dels clàssics, renovació cristiana i el producte de la confluència d'aquests dos factors dins la Universitat, que donarà lloc a l'anomenat humanisme cristià:

*õ...El humanismo de los colegios está profundamente impregnado de cristianismo. De los dísticos de Miguel Verino o de Caton, pasan los principiantes a los himnos y oraciones de la Iglesia antes de dedicarse a Terencio. Los medianos consagran la primera mitad del año a poetas cristianos como Sedulio y Juvenco. Sólo después viene Virgilio...õ*⁹.

Renovació cristiana i recuperació dels clàssics ói de la seva llenguaó venen de la mà, l'un com a conseqüència de l'altre, ja que l'ensenyament de grec, llatí, hebreu i altres llengües orientals esdevé una manera de renovar els estudis religiosos que el Cardenal considerava indispensables per una cultura teològica completa i, així, poder difondre

⁶ M. BATAILLON: *Erasmus en Españaí* , p. 2.

⁷ M. BATAILLON: *Erasmus en Españaí* , p. 5.

⁸ M. BATAILLON: *Erasmus en Españaí* , p. 10.

⁹ M. BATAILLON: *Erasmus en Españaí* , p. 15

millor la paraula divina¹⁰. Es tracta, doncs, d'un tipus d'humanisme profà on tot s'orienta cap a la teologia i on la traducció de textos bíblics en serà l'obra culminant, sobretot pel que fa la *Bíblia Políglota*¹¹.

Així doncs, M. Bataillon parla d'un humanisme cristià quan es refereix a aquest corrent en territori hispànic i el relaciona tothora amb traduccions de textos religiosos i investigacions i anàlisis bíbliques. Els humanistes eren aquells gramàtics, retòrics o traductors, lligats sempre a producció literària religiosa, quelcom que els va portar a ser investigats per la Inquisició. En resum, *...el humanismo español no produce por entonces ningún manual original de sabiduría [...] Aristóteles y Boecio, Séneca y Petrarca: la filosofía de todos ellos, por igual, se considera como una preparación para la Imitación de Cristo...ö*¹².

L'autor destaca la figura d'Erasme com a clau en aquest procés de renovació intel·lectual i religiosa. Sobresortint la ja anomenada Universitat d'Alcalà on l'humanisme que s'hi practicava va prendre un tombant clarament erasmí. Aquestes pràctiques humanistes tingueren una clara plasmació en el sorgiment del Col·legi Trilingüe d'Alcalà¹³ on s'hi ensenyava grec, hebreu i retòrica i comptava amb una càtedra de Bíblia.

Aquest humanisme amb influència erasmiana va desembocar en el classicisme amb la intenció de tornar als temes i a les estructures clàssiques on van trobar solució a la necessitat que tenien els autors de moralitat i racionalitat en la literatura. Amb aquesta finalitat, es va recuperar el gènere bucòlic de mà d'humanistes com Fra Lluís de Lleó (1528-1591). El classicisme, doncs, fou la continuïtat lògica d'un humanisme que no va voler quedar esquitxat de l'orientació erasmiana i del cristianisme¹⁴. En aquest canvi d'orientació tingueren un paper fonamental els jesuïtes. De fet, l'autor fica en una frase una informació que serà molt rellevant pel que fa la continuïtat de l'estudi del moviment humanista en la segona meitat del segle XX i que exemplifica un dels dos corrents principals que es dibuixen al llarg d'aquest estudi: *...[amb el classicisme] La poesía clásica salió del semi-ostracismo a que la habían relegado los humanistas cristianos...ö*¹⁵.

Bataillon no troba una fi brusca a l'humanisme que evoluciona cap al classicisme i el neoclassicisme, ja que es recupera un humanisme filosòfic que reinterpreta la idea de *philosophia Christi*. L'obra d'Erasme, per la seva banda, com es separa del cristianisme, va ser perseguida per la Inquisició i considerada un enemic de la religió.

¹⁰ M. BATAILLON: *Erasmus en España*, p. 18.

¹¹ Considerada per Bataillon com la *ògloria de Alcalá en los anales del humanismo*, p. 22.

¹² M. BATAILLON: *Erasmus en España*, p. 50.

¹³ M. BATAILLON: *Erasmus en España*, p. 343.

¹⁴ M. BATAILLON: *Erasmus en España*, p. 771.

¹⁵ M. BATAILLON: *Erasmus en España*, p. 771.

Dècada dels 60: l'inici d'un llarg debat.

La poca producció bibliogràfica pel que fa el tema de la cultura de durant la dècada dels cinquanta va deixar pas a una dècada on es van fixar les bases del que serien les dues principals corrents interpretatives que, en aquest moment, queden configurades pels hispanistes John H. Elliott (1930) i John Lynch (1927), per una banda, i l'helenista Luis Gil Fernández (1927), per l'altra.

Bases de la corrent interpretativa clàssica: els autors hispanistes

J.H. Elliott és el primer gran autor que, gairebé 30 anys després de M. Bataillon dins la seva obra *La España Imperial (1469-1716)*¹⁶, torna a parlar de l'humanisme com a moviment de canvi intel·lectual. Es tracta d'una breu explicació en el capítol anomenat «Raza y religión»¹⁷ que recupera algunes idees que l'autor francès va desenvolupar en el seu llibre, tot i que en molta menys extensió i densitat, i fica els pilars a una nova interpretació del procés humanista a Espanya. Davant l'escàs volum de llibres que hi va haver en els anys anteriors sobre el tema, el mateix autor apunta dins la bibliografia que *...hoy por hoy, la gran obra de Bataillon sobre el erasmismo sigue siendo con mucho el mejor trabajo sobre los movimientos religiosos en la España del siglo XVI...ö*¹⁸.

L'autor uneix al llarg del seu llibre la idea d'humanisme amb la d'erasmisme, quedant així perfectament definida la seva posició en el debat: el nou corrent renovador de la mentalitat hispànica va venir de l'estranger, amb la figura d'Erasme al capdavant com a màxim exponent. Aquesta renovació va tenir un impacte molt profund en tant que va agreujar el conflicte entre un sector més tradicional i conservador front un altre més obert a les noves idees¹⁹. De fet, no deixa de ser significatiu que es parli d'aquest fenomen dins un apartat anomenat «Los procesos de la herejía»²⁰ pel que l'humanismeó erasmisme és considerat històricament com un moviment intel·lectual relacionat amb l'Església i s'estudia des d'aquest punt de vista. Així, l'autor explica les accions contra aquesta tendència des del punt de vista de la necessitat de l'Església de mantenir la religió i la ortodòxia, de tal manera que, entre 1556 i 1563, *...la España del Renacimiento, completamente abierta a las influencias humanistas europeas, se transformó de modo efectivo en la semi-cerrada España de la Contrarreforma...ö*²¹.

Aquestes influències humanistes europees van venir sobretot d'Itàlia i, des d'Espanya, es van transmetre a França i al nord d'Europa. L'humanisme lligat a Erasme va desaparèixer fruit d'aquestes persecucions o bé va ser substituït, a diferència del que deia M. Bataillon, per la novel·la bucòlica que es contraposava a la doctrina cristiana de

¹⁶ J.H. ELLIOTT: *La España Imperial. 1469-1716*, Vicens Vives, Barcelona, 1979 (1963 primera en anglès i 1965 primera en espanyol).

¹⁷ J.H. ELLIOTT: «Raza y religión», capítol 6 dins *La España Imperial*, pp. 227-267.

¹⁸ J.H. ELLIOTT: *La España Imperial*, p. 427.

¹⁹ J.H. ELLIOTT: *La España Imperial*, p. 227.

²⁰ J.H. ELLIOTT: *La España Imperial*, pp. 227-232

²¹ J.H. ELLIOTT: *La España Imperial*, p. 241.

la caiguda de l'home: era una reacció contra l'idealisme renaixentista i contra l'emfasi en l'antropocentrisme. En literatura, es va fer un trànsit de l'idealisme al realisme i es va donar importància a la preocupació per la corrupció de l'home i a la seva psicologia.²² Es destaca també el paper de Cisneros qui, malgrat no ser pròpiament un humanista, va comprendre la necessitat de posar els nous estudis humanistes al servei de la religió, adaptant el nou corrent a la tasca reformadora que el cardenal ja estava endegant.²³

Tot i la poca informació que J. H. Elliott proporciona sobre el tema en el seu llibre, se'n pot extreure molta més amb una breu anàlisi. Per una banda, es veu la dinàmica de la dècada anterior, en què allò referent a cultura i mentalitats tenia un pes molt més relatiu pel que fa l'estudi de les societats passades, mentre la política s'enduia gairebé el gruix total de la producció historiogràfica. Per altra banda, s'abandonen algunes idees que M. Bataillon destaca, com ara l'existència de canvis en l'interior de la Monarquia Hispànica, la importància de la Universitat d'Alcalà com a nucli principal de producció humanista i el paper dels clàssics. Finalment, encara que no s'expliqui què era l'humanisme espanyol i els seus principals autors, ni com es feia palesa la seva existència, el que sí fa és donar alguna idea que serà bàsica en futurs treballs sobre la qüestió: el lligam entre humanisme, erasmisme i religió, la figura de Cisneros i la seva importància i, finalment, com va acabar-se aquest moviment intel·lectual.

Dos anys després, es publica *España bajo los Austrias. Imperio y absolutismo*²⁴ de J. Lynch que, en part, segueix l'estela interpretativa del seu predecessor immediat. En la seva obra, es reforcen conceptes similars als ja comentats. Per una banda, destaca la figura del cardenal Francisco Jiménez de Cisneros com a reformador de l'Església espanyola i de les ordres conventuals abans de la Reforma cristiana europea. Aquesta reforma no només era de tipus formal, sinó que el Cardenal volia imbuir els clergues i els preveres d'unes idees de base humanista²⁵: obligar als clergues a viure en parròquies, explicar l'Evangeli als fidels, ensenyar la doctrina cristiana als infants i fomentar l'austeritat del clergat van ser algunes parts d'aquesta reforma. Per altra banda, es destaca novament el paper rellevant a Espanya i Europa de la Universitat d'Alcalà, fundada per Cisneros. L'autor comenta la promoció dels estudis bíblics, molt abans de les tesis de M. Luter²⁶, i la producció de la *Bíblia Políglota* com dues fites en l'adopció del què anomena 'humanisme cristià'²⁷. Aquesta definició romandrà com a vàlida per definir la peculiaritat de l'humanisme hispànic en la branca historiogràfica que han encetat aquests dos autors.

Les idees humanistes, doncs, estan molt relacionades amb el camp de la religió, ja que foren precisament personalitats membres de la clerecia qui van reforçar localment

²² J.H. ELLIOTT: *La España Imperial*, p. 265.

²³ J.H. ELLIOTT: *La España Imperial*, p. 108.

²⁴ J. LYNCH: *España bajo los Austrias. Imperio y absolutismo (1516-1558)*, vol I, Península, Barcelona, 1970 (1965 primera edició en anglès).

²⁵ J. LYNCH: *España bajo los Austrias*, p. 81-82.

²⁶ Les tesis de Wittenberg el 1517.

²⁷ J. LYNCH: *España bajo los Austrias*, p. 83.

l'humanisme impulsat per Cisneros, alguns exemples en són Hernando de Talavera (1428-1507) (arquebisbe de Granada), sant Pere d'Alcàntara (1499-1562), santa Teresa d'Àvila (1515-1582) o sant Joan de la Creu (1542-1591). Juntament amb aquests autors també sobresurt l'acció renovadora de la fe que va dur a terme la Companyia de Jesús²⁸. Per tant, es pot veure com l'humanisme està íntimament relacionat amb la reforma de l'Església espanyola. Aquest moviment reformador o bé es va acabar barrejant amb les idees il·luministes que foren perseguides sota aquesta forma per la Inquisició, o bé van derivar a corrents erasmistes que tingueren la mateixa sort²⁹ de manera que s'anirà extingint cap a l'any 1538³⁰ perquè es necessitava una Església sense trencaments dins la pròpia doctrina.

Fins ara s'ha situat una de les dues branques en les quals es divideix l'estudi de l'humanisme a la península ibèrica. Elliott i Lynch dediquen cadascú un capítol en els seus llibres a analitzar la qüestió i, de fet, aquests capítols no passen en cap dels dos casos de les vint pàgines. En ambdues obres, prima l'estudi del camp de la política, deixant de banda completament la cultura i l'art i, només en el cas de Lynch, es reserven dos capítols per parlar de demografia i economia. Es veu com les dues obres compiladores que més destaquen d'aquesta dècada no tracten l'humanisme en profunditat i, a més a més, mantenen una important coincidència respecte la tesi que defensen. El contrapunt d'aquesta tendència el fica L. Gil Fernández amb dos articles pel «Congreso Español de Estudios Clásicos» de l'any 1967 obrint una nova línia d'investigació i explicació.

Característiques de la corrent renovadora: Luis Gil Fernández.

En un dels seus articles, «El humanismo español del siglo XVI», escriu que, fins el moment de la conferència, el tema de l'humanisme havia estat sempre abordat des del punt de vista de la història política, religiosa o literària, però mai com un objecte d'estudi *per se*³¹. El que feien els investigadors que tractaven el tema eren llistes d'autors i obres humanístiques en les quals apareixien, com una *òfantasmal identidad*³² noms d'humanistes femenines com Beatriz Galindo (1465-1534), *la Latina*, Lucía de Medrano (1484-1527) i Luisa Sigea (1522-1560), sense entrar en estudis més aprofundits de les obres que anotaven. Malgrat això, destaca l'obra de Bataillon com una obra clàssica de consulta imprescindible i recorda l'edició, durant els anys de postguerra, de moltes monografies sobre autors o d'aspectes concrets de l'humanisme ó Vives, Juan Ginés de Sepúlveda (1490-1573), Elio Antonio de Nebrija (1441-1522), Francisco Sánchez de las Brozas, *el Brocense* (1523-1600), Pedro Simón Abril (1530-1595) ó, no obstant això, fa palès que no s'havia publicat cap llibre compilador o amb

²⁸ J. LYNCH: *España bajo los Austrias*, p. 84.

²⁹ J. LYNCH: *España bajo los Austrias*, p. 88.

³⁰ J. LYNCH: *España bajo los Austrias*, p. 92.

³¹ L. GIL FERNÁNDEZ: «El humanismo español del siglo XVI», *Estudios Clásicos*, tom XI, n. 51, Sociedad Española de Estudios Clásicos, Madrid, 1967, pp. 209-298.

³² L. GIL FERNÁNDEZ: «El humanismo español», p. 212.

voluntat explicativa global³³. En aquesta conferència, pretén explicar el moviment intel·lectual i integrar-lo dins la societat del moment per entendre'n les característiques i les diferències respecte Europa.

La situació a Espanya no propiciava un humanisme similar al que es va desenvolupar a Itàlia, ja que predominava un gran desconeixement i poc foment en llatí, fet que queda palès en el fet que arreu ómenys en la Universitat d'Alcalà es fessin lliçons en castellà i no en llatí³⁴. Malgrat aquesta situació, hi havia un interès dels monarques, sobretot dels Reis Catòlics i, després, de Felip II (1527-1598), per solucionar aquesta mancança³⁵, però eren mesures totalment infructuoses. Aquesta situació propiciava que hi hagués un abandó del llatí parlat, de l'escrit i, quan s'usava per escriure, es feia malament.

Una primera diferència d'aquesta línia interpretativa respecte a l'anterior és la importància de la recuperació de les llengües i les obres clàssiques. Aquestes distincions ja les havien establertes humanistes de l'època com Cristobal Villalón (iniciis segle XVI-1588), qui va separar els *hombres piosos* dels *doctos*, estant els primers cegats per excessiu zel religiós i essent els segons els autèntics humanistes³⁶. Un altre humanista i historiador, Jerónimo Zurita (1512-1580), deia que els mestres excessivament pietosos ensenyaven la gramàtica mitjançant salms i oracions, fent cas omís del que va dir Cisneros sobre la importància d'autors llatins com Cató (234-149aC), Terenci (184-159aC), Seduli (principis segle V dC), Juvenal (60-128 dC), Virgili (70aC-19dC), Horaci (65-8aC) o Lucà (39-65dC)³⁷. Per tant, no tots els autors que van escriure en llatí es poden considerar humanistes, sinó que el criteri principal per obtenir aquesta consideració era tenir un bon domini de les llengües antigues ó grec i llatí i el treball de la gramàtica, el llatí i traduccions i explicacions d'autors clàssics³⁸.

De fet, la separació entre teòlegs i humanistes es manté donat que sorgeixen enfrontaments entre uns i altres pel fet de traduir la Bíblia i voler-la estudiar millor. Seria en aquest punt on, segons L. Gil Fernández, va apareixer la figura de la Inquisició, com a resposta a aquest moviment intel·lectual que pretenien llegir la Bíblia en llatí i grec i després volien fer traduccions pròpies, més enllà de la *Vulgata*. Segons el parer del tribunal eclesiàstic, aquesta postura s'apropava molt a les posicions herètiques de Luter, així doncs, es va començar la persecució d'hel·lenistes i humanistes³⁹.

Els humanistes espanyols, davant la manca de promoció i possibilitats en territori hispànic, van haver de marxar del país per estudiar, sent el seu principal destí la

³³ L. GIL FERNÁNDEZ: «El humanismo españolí », p. 213.

³⁴ L. GIL FERNÁNDEZ: «El humanismo españolí », p. 220.

³⁵ Es va obligar a passar una prova de llatí si es volia canviar d'universitat. Una altra mesura era la impossibilitat de graduar-se en els estudis universitaris sense presentar una cèdula de gramàtica. L. GIL FERNÁNDEZ: «El humanismo españolí », p. 222.

³⁶ L. GIL FERNÁNDEZ: «El humanismo españolí », p. 233.

³⁷ L. GIL FERNÁNDEZ: «El humanismo españolí », p. 234-235.

³⁸ L. GIL FERNÁNDEZ: «El humanismo españolí », p. 241-245.

³⁹ L. GIL FERNÁNDEZ: «El humanismo españolí », p. 256-270.

universitat de París. La situació era desoladora a causa de la inexistència d'unes elits que acomplissin funcions de mecenatge ni que endegués projectes editorials, com tampoc no hi havia facilitats per crear o mantenir acadèmies que fessin aquesta funció. Per acabar-ho de complicar, la manca de desenvolupament de la impremta limitava molt les possibilitats de publicar llibres. Els pocs volums editats en grec es destinaven a l'ensenyança, és a dir, no hi havia obres humanístiques en aquest idioma i, per tant, els humanistes treballaven sempre des de zero, ja que no hi havia textos de referència que els poguessin servir com a model⁴⁰.

Com sempre, existien honroses excepcions, i aquí novament sobresurt la figura de Cisneros com a promotor d'un humanisme que L. Gil Fernández veu sempre truncat per la realitat social. El Cardenal, a part de la fundació de la Universitat d'Alcalà on es va focalitzar l'ensenyament i difusió d'idees humanistes a Espanya, també va llegar una col·lecció important d'impresos i manuscrits⁴¹.

Les dues posicions contraposades

La diferència que s'estableix en aquest punt és fonamental per entendre les dues branques historiogràfiques. Per una banda, es troba la iniciada per Elliott i Lynch on es dona especial importància a la figura de Cisneros, la renovació de l'Església espanyola i on la producció d'idees humanistes està íntimament relacionada amb la renovació cultural del clergat espanyol donant lloc a un tipus d'humanisme molt característic: l'humanisme cristià basat en traducció i explicació de textos bíblics. Per altra banda, la línia que obrí L. Gil Fernández recupera la idea de M. Bataillon que el més important de l'humanisme era el treball amb textos de l'antiguitat romana sobretot i grega. A més a més, es distancia pel que fa a la importància de l'Església i més aviat mostra com la Espanya de finals del XV i inicis del XVI, malgrat la figura de Cisneros, era un territori tancat en si mateix i que veia amb molt recel el sorgiment d'una nova intel·lectualitat.

Segons aquesta visió, els humanistes eren aquells que treballaven els textos antics i que cultivaven els estudis de les llengües llatines, gregues i, inclús, hebrees⁴². Es podia donar la coincidència que aquests autors fossin també clergues, en tant que eren, *a priori*, els que tenien més possibilitat d'entrar en un ensenyament on es potenciés aquesta mentalitat, però no ho eren en exclusiva. Es pot dir que és una línia més pessimista, ja que en paraules del mateix L. Gil Fernández:

õ...nuestro humanismo del siglo XVI, salvo chispazos fulgurantes, no legó construcciones perdurables a los siglos posteriores ni en la esfera de la ciencia ni en la más humilde de las relaciones humanas [...]. Nuestros humanistas fracasaron en su intento de educar al

⁴⁰ L. GIL FERNÁNDEZ: «El humanismo españolí », p. 281-283.

⁴¹ L. GIL FERNÁNDEZ: «El humanismo españolí », p. 290.

⁴² És el cas del Col·legi Trilingüe que depenia de la Universitat d'Alcalà.

pueblo español y en el de asentar de un modo firme en nuestra patria los estudios grecolatinos...⁴³.

⁴³ L. GIL FERNÁNDEZ: «El humanismo españolí », p. 294

La fractura dels 70: la irrupció dels autors espanyols.

En aquesta dècada, els estudis dedicats a l'humanisme a la Espanya moderna passen per alguns canvis prou significatius respecte a les dècades anteriors. Per una banda, es produeix una atomització de la producció amb la particularitat que hi ha estudis publicats que tracten exclusivament sobre la cultura ódins dels quals s'inclouran comentaris sobre l'humanismeó, però encara s'haurà d'esperar a la dècada següent per trobar llibres o articles especialitzats en aquest corrent intel·lectual. Per altra banda, cal remarcar la importància que té el fet que sigui en aquesta dècada quan els autors espanyols comencin a fer recerques sobre cultura, malgrat que la política i l'economia són, encara ara, els temes principals. És dins la cultura on es mesura l'impacte de la nova mentalitat. A més a més, aquesta dècada mostra l'accentuació de la divisió que s'havia produït al llarg dels deu anys anteriors en la forma d'interpretar l'humanisme. Ara es marca una clara frontera entre els autors hispanistes óque en cap cas tracten el tema com objecte d'estudi únicó i els autors espanyols que segueixen la línia oberta pel l'article de L. Gil Fernández, qui en torna a escriure un altre refermant la seva posició. Finalment, en aquesta dècada publica M. Bataillon el segon llibre sobre l'erasmisme el qual, malgrat no ser d'una importància tan cabdal com el primer, mereix ser tingut en compte per les noves consideracions introduïdes per l'autor.

Els renovadors: L. Gil Fernández, M. Fernández Álvarez i F. Rico

En un segon article⁴⁴, L. Gil Fernández intenta lligar l'evolució de les idees humanistes en els principals països on aquestes es van desenvolupar óés a dir, Itàlia sobretotó amb la particularitat hispànica. Una diferència principal és la relació que va tenir la promoció d'idees humanistes amb el naixement d'una burgesia que podia aportar capital a canvi de formes de representació social i intel·lectual que beneficiessin els seus projectes. Els humanistes van ser els encarregats de posar en circulació nous valors que desmuntaven els privilegis del clergat i la noblesa per tal de donar més importància a aquells que interessaven a la burgesia incipient: oposar l'ideal de coneixement al d'honor, la ciència al saber revelat, el coneixement individual davant el col·lectiu i l'educació secular en front l'educació eclesiàstica⁴⁵.

La situació a Espanya, però, era diferent: un territori escassament urbanitzat, lluites de poder que venien donades entre reialesa i noblesa i no entre aquesta i la burgesia, manteniment d'una economia agrària i ramadera centrada en la inversió en terra com una font segura de beneficis. Es tracta d'una societat on les classes mercantils i lletrades d'algunes ciutats s'assimilen als ideals nobiliaris i no es preocupen de crear-ne de propis, on hi havia una concepció estàtica del saber amb connotacions medievalitzants i utilitaristes que dictava l'Església. Aquesta educació es notava inclús en els propis

⁴⁴ L. GIL FERNÁNDEZ: «Apuntamientos para un análisis sociológico del humanismo español», *Estudios Clásicos*, tom XXXIII, n. 83, Sociedad Española de Estudios Clásicos, Madrid, 1979, 143-172.

⁴⁵ L. GIL FERNÁNDEZ: «Apuntamientos para uní », p. 146.

humanistes, el cas de Nebrija és paradigmàtic, tot i ser el principal humanista espanyol del moment, escrivia a la manera medieval, això és, en llatí i en vers⁴⁶. Es torna a fer referència a la manca de producció bibliogràfica, tot i que ara s'hi incorpora la censura monàrquica a alguns llibres⁴⁷. En resum, per al sistema del moment,

*ō...el humanista no sólo era un ser híbrido de gramático y hereje [...], sino también de crítico social y activista subversivo al que era preciso someter y asignarle una función que no hiciese peligrar el orden establecido...ō*⁴⁸

Aquests nous humanistes més submisos seran els jesuïtes.

Pel que fa altres autors espanyols d'aquest període, en destaquen dos de gran rellevància. El primer és Manuel Fernández Álvarez (1921-2010) amb *La sociedad española del Renacimiento*⁴⁹. En aquest llibre ja es pot entreveure un trencament respecte publicacions anteriors. L'humanisme no apareix com una interpretació espontània, deslligada d'un context general d'àmbit europeu, sinó que s'ha de veure unit a la corrent renaixentista que significarà, segons l'autor, una transformació de la cultura i el pensament medieval. L'humanisme, doncs, és el corrent intel·lectual d'aquest moviment cultural que va néixer a Itàlia i que ràpidament es va estendre per tot el continent amb l'objectiu de recuperar l'antiguitat grecoromana.

M. Fernández Álvarez fa una distinció que és clau per comprendre bona part de la producció bibliogràfica posterior i també per entendre el fenomen humanista europeu i local. Tot i ser un moviment generalitzat al Vell Continent, hi ha una clara diferència entre aquell humanisme que va sorgir a Itàlia, d'esperit clarament renaixentista i innovador i l'humanisme que es va estendre per la resta d'Europa, molt més encarat cap a un esperit medievalitzant que manté trets gòtics. El primer tipus s'explica clarament quan es veu com en el sí de l'època moderna i seguint precisament la tendència conjuntural, l'humanista investigava, volia entendre el món que el rodeja. Per això els seus camps d'estudi eren ben amplis: ciència, religió o matemàtiques. Aquests coneixements afavorien millores pràctiques aplicables en construcció, edificació o navegació i és per això que l'autor reconeix la ciència humanista com una de les principals causes dels descobriments geogràfics.⁵⁰ El màxim exponent del segon corrent va ser Erasme de Rotterdam que era, com ja s'ha dit, l'autor estranger amb més pes a Espanya i la principal influència de l'humanisme que s'hi desenvolupa. És per això que els corrents humanistes a Espanya, Anglaterra, Alemanya i els Països Baixos intensificaven els sentiments religiosos reclamant una espiritualitat més profunda gràcies a autors com els ja esmentats Erasme, Lluís Vives o Tomàs More. A l'Espanya continental el Renaixement estava fonamentat ideològicament per una *Theologia Fidei*,

⁴⁶ L. GIL FERNÁNDEZ: «Apuntamientos para uní », p. 149-154.

⁴⁷ L. GIL FERNÁNDEZ: «Apuntamientos para uní », p. 165.

⁴⁸ L. GIL FERNÁNDEZ: «Apuntamientos para uní », p. 169.

⁴⁹ M. FERNÁNDEZ ÁLVAREZ: *La sociedad española del Renacimiento*, Cátedra, Madrid, 1974 (1970 edició original amb Anaya).

⁵⁰ M. FERNÁNDEZ ÁLVAREZ: *La sociedad española...*, p. 20.

servida per la fe que negava la capacitat de la raó d'arribar a la divinitat, per tant, la natura esdevé el centre d'atenció en la voluntat d'assolir coneixement.

Aquest autor va un pas endavant pel que fa a considerar l'humanisme. Així doncs, es pot suposar una interrelació d'autors i països, o el que és el mateix, un intercanvi transnacional de coneixement. Malgrat això, M. Fernández Álvarez és del parer que el moviment renaixentista a Espanya va tenir una escassa profunditat i *«...en particular en su veta humanista, así com el fácil brotar de un barroco impregnado de valores religiosos...»*⁵¹. Per tant, aquell tret de l'humanisme hispànic que J.H. Elliott o J. Lynch havien considerat com el més identificador del corrent és tractat per M. Fernández Álvarez com el màxim fre que va tenir per poder desenvolupar-se. Així mateix, aquest autor no fa referència en cap moment al que L. Gil Fernández havia apuntat al voltant dels estudis gramàtics, ni a les figures de Cisneros o de la Universitat d'Alcalà.

L'altre autor espanyol amb més importància de la dècada és Francisco Rico (1942), la seva obra *Nebrija frente a los bárbaros*⁵² podria semblar biogràfica pel títol i, de fet, dóna una clara importància a la figura de Elio Antonio de Nebrija en tant que el màxim exponent de l'humanisme espanyol, però res més lluny de la realitat. A partir de la figura del gramàtic, s'analitza l'especificitat de l'humanisme espanyol. Un humanisme que es trobava en una societat clarament reticent a la recuperació del llatí i a l'elaboració de gramàtiques de la llengua óunes característiques que ja va enumerar L. Gil Fernández i que aquest i altres autors mantindran. Les universitats existents, com Salamanca, no incorporaven els clàssics i, fins i tot, es deia que els estudis d'humanitats *«...dañaban materias respetables como la exegesis bíblica, la filosofía o el derecho...»*⁵³. Per tant, com ja fa M. Fernández Álvarez, situa l'entrada d'idees humanistes en un context europeu i, en aquest cas, encara el desenvolupa més explicant les reticències socials front la nova intel·lectualitat.

Malgrat aquesta situació, els autors humanistes defensaven la seva posició davant una societat que no els oferia possibilitats, tal com L. Gil Fernández ja havia apuntat⁵⁴. Segons F. Rico, no és fins l'aparició de la figura de Nebrija que floreix el Renaixement⁵⁵ i es trenca amb la manera de fer gramàtica i d'estudiar llatí anterior. Una renovació, però, que s'incloïa en el marc de l'humanisme espanyol o *«renacimiento español»*, en paraules de Rico, que ja era percebut per Nebrija amb unes característiques prou diferenciades a les que altres autors identifiquen amb l'humanisme europeu:

*«...en el conocimiento de la lengua está fundada nuestra religión y república cristiana y también el derecho [...], la medicina [...], las artes que dizen de humanidad o el estudio de la Sacra Escritura...»*⁵⁶.

⁵¹ M. FERNÁNDEZ ÁLVAREZ: *La sociedad española...*, p. 39.

⁵² F. RICO: *Nebrija frente a los bárbaros*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1978.

⁵³ F. RICO: *Nebrija frente a...*, p. 33.

⁵⁴ L. GIL FERNÁNDEZ: «El humanismo español».

⁵⁵ F. RICO: *Nebrija frente a...*, p. 39.

⁵⁶ F. RICO: *Nebrija frente a...*, p. 50.

En les paraules del gramàtic és pot veure com el que al llarg d'aquest treball s'anomenarà la particularitat o especificitat hispànica no és una construcció historiogràfica, sinó que realment els autors de l'època veien com la renovació intel·lectual havia de fer una parada obligatòria en el comentari bíblic no perquè Nebrija oï per extensió els altres humanistes estiguessin inserits en una reforma religiosa, sinó perquè la gramàtica religiosa era un terreny molt elevat a partir del qual podia triomfar la gramàtica lingüística i des del qual es podria *oponer pendón para nuevos preceptos*⁵⁷. Fou el mateix Nebrija qui va unir la condició de *ōgramaticus* a la d'humanista i qui la va treure dels anomenats *ōliteratores* és a dir, els autors literaris no estudiosos de l'idioma. Aquesta concepció donarà legitimitat a la branca historiogràfica que considera l'humanisme com la recuperació del llatí i l'estudi de la llengua.

A. Domínguez Ortiz i el corrent clàssic

Cronològicament situat entre aquests dos autors, al 1973, Antonio Domínguez Ortiz (1909-2003) publica *El Antiguo Régimen: Los Reyes Católicos y los Austrias*⁵⁸. En aquest llibre, l'autor segueix la branca historiogràfica iniciada la dècada anterior per J. H. Elliott i per J. Lynch donant una importància cabdal al canvi de mentalitat i a la reforma del clergat endegada pel cardenal Cisneros, que va portar una intensificació del corrent que demanava utilitzar el llatí com vehicle de cultura clàssica. Al contrari que L. Gil Fernández i F. Rico, A. Domínguez Ortiz destaca la figura de reis i nobles que van actuar com a mecenes de l'humanisme, sobretot pel que fa la incorporació d'artistes i obres d'art italianes. Per tant, no es té en compte la diferència de criteris per parlar de dos tipus d'humanisme que M. Fernández Álvarez comenta. Aquest autor manté la importància de la Universitat d'Alcalà, creada per Cisneros, des de la qual, juntament amb Nebrija, es va produir una depuració del cristianisme i una nova orientació que estava fonamentada en la consulta de les fonts per renovar el pensament teològic, és a dir, a la Bíblia. Es remarcable la preponderància que també es dona a Nebrija, de qui és diu que és el més profund creador de l'humanisme en sentit universal, ja que va promocionar una renovació tant religiosa com gramàtica.

La descripció de la societat espanyola com una societat contrària a l'entrada d'una nova mentalitat que L. Gil Fernández i F. Rico havien ofert xoca amb l'explicació de A. Domínguez Ortiz sobre l'existència d'escoles de gramàtica on s'ensenyava llatí, retòrica, poètica, mitologia i història antiga en les ciutats més importants. Les classes mitjanes estaven interessades en l'estudi del llatí i aprofitaven que es feia en les universitats ósense distingir Alcalà de Salamancaó per utilitzar-ho com una eina de promoció social. El Renaixement espanyol óde nou, un concepte emprat també per F. Ricoó no tenia res de marginal, ans al contrari, Domínguez Ortiz considera que fou

⁵⁷ F. RICO: *Nebrija frente a...*, p. 64.

⁵⁸ A. DOMÍNGUEZ ORTIZ: *El Antiguo Régimen. Los Reyes Católicos y los Austrias*, vol. III dins A. DOMÍNGUEZ ORTIZ (dir): *Historia de España*, Alianza, Madrid, 1973.

precoç: van existir investigacions filològiques d'erudits com Nebrija o el Brocense, van florir pensadors independents com Lluís Vives, Gomez Pereira (1500-1558), Francisco Sánchez (1551-1623) o Juan Huarte de San Juan (1529-1588)⁵⁹. És remarcable el fet que no tracti aquests autors com humanistes, sinó com a erudits. Domínguez Ortiz s'alinea amb la concepció dels hispanistes estrangers que, com més endavant es seguirà veient, tenen una visió molt més optimista de la importància social que va tenir l'humanisme, al contrari que els autors espanyols, que veuen com l'humanisme va tenir molt poca promoció i per això, malgrat fites fonamentals com la *Biblia Políglota*, no va tenir una gran transcendència.

Una nova fita: les aportacions de P. Chaunu

Pel que fa altres autors hispanistes amb rellevància d'aquest període, s'ha de remarcar l'obra de Pierre Chaunu (1923-2009) amb el segon volum de *La España de Carlos V: la coyuntura de un siglo*⁶⁰, en el qual segueix la línia dels hispanistes que l'han precedit, per bé que amb algunes novetats. En primer lloc, manté la importància que Alcalà va adquirir un cop van penetrar nous moviments intel·lectuals als inicis del segle XVI (1507-1525). La Universitat serà el principal bastió d'aquest *oponerse al día* o *oponerse al nivel del resto de la Cristiandad latina*⁶¹. Per tant, apareix la característica que és la clau de volta d'aquesta branca historiogràfica: l'humanisme cristià europeu que es basava en l'estudi i el comentari d'obres religioses, amb la Bíblia al capdavant, sent la *Biblia Políglota* la seva fita màxima. En segon lloc, el discurs de P. Chaunu segueix ressaltant la figura d'Erasme, com la principal influència de l'humanisme cristià espanyol. Defineix l'autor holandès com el *campeón del humanismo al servicio de la Sacra Doctrina*⁶². Per tant, la unió entre humanisme i religiositat és més que patent en les interpretacions de P. Chaunu. No obstant aquests elements més continuistes, l'autor accepta la diferència entre l'humanisme italià, que està més lligat al Renaixement i al canvi de formes. També accepta la relació creixent des del punt de vista intel·lectual entre diferents països europeus: flamencs, alemanys, francesos, belgues i els ja esmentats italians.

P. Chaunu, en la seva explicació, proposa un nou punt de debat: la cronologia. Com la majoria d'hispanistes, accepta com a bona la data de 1525 com la fi de l'humanisme espanyol amb els processos de la Inquisició que van perseguir l'il·luminisme. La data d'inici es també força assumida com a principis de segle, però la branca historiogràfica que va obrir L. Gil Fernández no n'està d'acord amb cap de les dues dates. L'assumpció dels treballs del Brocense o dels jesuïtes com obres humanístiques desmunten la teoria de la data final. Pel que fa la d'inici, F. Rico parla del *Trecento* italià com una influència en Cisneros, a part que la fundació de la Universitat d'Alcalà data de 1499. El problema

⁵⁹ A. DOMINGUEZ ORTIZ: *El Antiguo Régimen...*, p. 326.

⁶⁰ P. CHAUNU: *La España de Carlos V. La coyuntura de un siglo*, vol. II, Península, Barcelona, 1976 (1973 primera edició).

⁶¹ P. CHAUNU: *La España de Carlos V...*, p. 163.

⁶² P. CHAUNU: *La España de Carlos V...*, p. 174.

pot venir en identificar l'humanisme només amb la renovació teològica, que alguns autors diuen que va derivar en el·luminisme i, per aquesta banda, sí que fou eradicat pel Sant Tribunal.

Altres obres de la dècada. Un nou llibre de Bataillon

Bataillon publica un nou llibre sobre la figura d'Erasmus: *Erasmus y el erasmismo*⁶³, més de 40 anys després que s'edités en francès el seu gran volum sobre l'humanista de Rotterdam. En aquest, la importància que es dona a la seva relació amb Espanya és menor, tot i que poleix alguns conceptes que, en l'anterior, havia deixat penjats, a la vegada que adapta les noves idees aparegudes en els darrers anys. La denominació del capítol on es fa referència a Espanya ja es prou esclaridor de cap a quina branca pren partit: «Humanismo, erasmismo y represión cultural en la España del siglo XVI». Els humanistes buscaven aprendre llatí clàssic com un mitjà d'expressió més ric que els idiomes vulgars, i després, en ordre d'importància, hebreu i grec. La figura de Nebrija va ser altre cop la més important dins l'humanisme espanyol, qui, quan va entrar a tractar de lletres sagrades, es va topar amb la Inquisició que el considerava còmplice de Luter. La figura de Cisneros, per la seva banda, no rep tanta importància: «...Cisneros es bastante abierto a la corrección de textos bíblicos para llevar adelante la edición de la Biblia Políglota de Alcalá...»⁶⁴.

Per concloure aquest apartat dedicat a la dècada dels anys 70, cal afegir dos llibres que, malgrat no aporten res de nou a la historiografia, es tracten per la manera d'estructurar el treball. Aquestes són les obres de Jaume Vicens Vives (1910-1960)⁶⁵ i d'André Chastel (1912-1990) i Albert Klein (1918-1967)⁶⁶. El primer recupera la figura dels Reis Catòlics com a promotors del fet que les classes dominants, tan laïques com eclesiàstiques, acceptessin i promoguessin l'humanisme. Per tant, estaria mantenint posicions de la dècada anterior. Pel que fa l'obra conjunta d'A. Chastel i R. Klein, parla dels diferents tipus d'humanisme, el del nord, que es basava més en la religió interior, i l'italià, que tenia la seva base en la religió eloqüent. S'inclouen en una branca molt més europeïsta en tant que atribueixen característiques similars a tot l'humanisme europeu (exceptuant l'italià): promoció dels estudis llatins, de la pedagogia i la filologia, l'humanisme havia d'aconseguir que totes les branques de la cultura tinguessin trets humanistes, és a dir, col·locar l'home com mesura de totes les coses, ho havia de redescobrir tot⁶⁷.

Es pot observar com, efectivament, en la dècada dels 70 es produeix una fractura definitiva entre les dues corrents historiogràfiques, en la qual es pot comprovar com la

⁶³ M. BATAILLON: *Erasmus y el erasmismo*, Crítica, Barcelona, 1978.

⁶⁴ M. BATAILLON, M.: *Erasmus y el...*, p. 164.

⁶⁵ VICENS VIVES, J.: *Los Austrias. Imperio español en América*, vol. III dins J. VICENS VIVES (dir.): *Historia económica y social de España y América*, Vicens Bolsillo, Barcelona, 1977.

⁶⁶ A. CHASTEL i R. KLEIN: *El humanismo*, Salvat, Barcelona, 1971.

⁶⁷ A. CHASTEL i R. KLEIN: *El humanismo*, p. 101.

corrent més innovadora es nodreix amb noves aportacions, mentre que la branca clàssica es manté en postulats similars als de feia una dècada.

Les continuïtats i canvis de la dècada dels 80.

El que crida particularment l'atenció d'aquesta dècada és la davallada d'historiadors hispanistes que tracten el tema de l'humanisme, arribant a concloure així la inversió que ja es començava a produir en la dècada anterior. De manera que els autors estrangers, que van ser els que van iniciar els estudis sobre aquest tema, aniran deixen lloc progressivament a autors espanyols. No obstant això, els autors estrangers van configurar una forta branca interpretativa que seguirà vigent fins avui en dia. A més a més, es consolida la publicació de llibres que tractaran sobre societat i mentalitats, i inclús apareixen publicacions específiques d'estudis humanistes, sobretot pel que fa la branca més renovadora.

Els autors més remarcables dels anys 80 són Bartolomé. Bennassar (1929) , Ricardo García Cárcel (1948) i Antonio Domínguez Ortiz (1909-2003), que obre una perspectiva més innovadora dins la clàssica.

B. Bennassar i R. García Cárcel: el manteniment d'un corrent

B. Benassar en la seva obra *La España del Siglo de Oro*⁶⁸, tot i el poc que explica sobre l'humanisme, enumera les principals característiques de l'humanisme cristià, molt lligat a l'Església⁶⁹. Així doncs, més que d'humanisme purament tracta de la renovació dels estudis teològics que va endegar Cisneros, a partir dels darrers anys del segle XV, i l'exemple d'Alcalà d'Henares. No deixa d'anomenar la fita màxima dels humanistes espanyols: la *Bíblia Políglota*. És, però, un llibre descriptiu que no segueix la tendència renovadora de la dècada anterior de buscar relacions amb allò que estava passant en l'entorn europeu.

El llibre de R. García Cárcel, *Las culturas del Siglo de Oro*⁷⁰, pretén ser una mica aperturista dins la concepció clàssica recolzant autors com Melquiades Andrés o Álvaro Huerga que defensen l'existència d'actituds i idees reformistes abans de l'arribada de l'obra d'Erasme⁷¹. A més a més, remarca que Erasme anava en contra d'una concepció cristiana de l'humanisme i en feia ironia⁷². Això no obstant, es queda en un breu apropament a l'altre corrent interpretatiu, ja que esmenta la figura de Cisneros, com la més important pel que fa la reforma eclesiàstica, la creació de la Universitat d'Alcalà i l'impuls per començar a treballar en la traducció de la Bíblia. Així, segons R. García Cárcel, Nebrija va tenir topades amb teòlegs perquè aquests reclamaven el monopoli de la interpretació bíblica. Aquests punts de xoc foren els que provocaran un sorgiment de

⁶⁸ B. BENASSAR : *La España del Siglo de Oro*, Crítica, Barcelona 1985 (1982 primera edició en francès).

⁶⁹ De fet, el capítol on parla d'humanisme es titula «Encuentro con Dios».

⁷⁰ R. GARCÍA CÁRCEL: *Las culturas del Siglo de Oro*, Historia 16, Madrid, 1989.

⁷¹ R. GARCÍA CÁRCEL: *Las culturas delí* , p. 24.

⁷² R. GARCÍA CÁRCEL: *Las culturas delí* , p. 31.

la política antierasmista i la persecució als principals humanistes que va començar en la Universitat d'Alcalà cap a l'any 1519⁷³.

Dins d'aquesta posició s'hi troba Jean Marc Pelorson tal i com s'exemplifica en la seva obra «La Iglesia española y las concepciones de la dominación» en el llibre *La frustración de un Imperio (1473-1794)*⁷⁴. Es torna a fer referència a la persecució dels erasmistes per part de la Inquisició a partir de la tercera dècada del segle XVI. Abans, però, aquests erasmistes s'havien ficat al servei de la política imperial. Per tant, J. M. Pelorson no parla en cap moment d'humanistes, sinó d'Erasme i la influència que aquest va tenir en la religió i la literatura, sobretot entre les elits intel·lectuals urbanes. Es tractava d'una renovació inserida en el corrent de Pre-Reforma i en l'obra de Cisneros. És interessant citar aquest llibre per la importància que tingué al llarg de la transició, ja que explica una la Història d'Espanya escrita per autors hispanistes i espanyols i dona una visió més aperturista en la conjuntura de fi del franquisme.

Els intents aperturistes

En una línia interpretativa molt similar, se situa Joan-Ramon Triadó, dins la col·lecció *Historia de España* dirigida per A. Domínguez Ortiz⁷⁵, qui manté la importància cabdal de Cisneros i d'Alcalà, però que a la vegada adopta una explicació sobre dues accepcions d'humanisme:

...la primera, vital y renacentista, exalta al hombre y sus ilimitadas potencias, convirtiéndolo en medida de todas las cosas. La segunda, más ortodoxa, referida al campo de las letras, propone como fundamento de toda educación la expresión correcta y la comprensión de los clásicos [...]. En ambas, la Antigüedad, el modelo clásico, está presente, no como mero modelo a imitar, sino como actitud a seguir...ö⁷⁶.

Aquesta es considera una explicació vàlida pel que fa a Europa, perquè dins l'àmbit espanyol fa sempre referència a reforma religiosa i a la ràpida unió que es va promoure entre el·luminisme i erasmisme óper tant, no segueix amb la divisió que va proposar R. García Cárcel. La fi de la mentalitat humanista es va veure precipitada, precisament, per aquesta unió que es va fer amb doctrines perseguides per la Inquisició. El Sant Ofici va entorpir la labor dels renovadors en el camp de la investigació i l'erudició i va obligar els principals autors espanyols a emigrar, com és el cas de Luís Vives o Juan de Valdés. Es troba a faltar en aquesta obra un posicionament que s'allunyi definitivament dels postulats típicament clàssics, ja que realment presenta arguments prou renovadors. Així mateix, manca una explicació més extensa de la diferència entre els dos tipus de corrents humanístiques i la seva repercussió a la península ibèrica. La poca extensió del

⁷³ R. GARCÍA CÁRCEL: *Las culturas del í*, p. 30.

⁷⁴ J. M. PELORSON: «La Iglesia española y las concepciones de la dominación», cap. IV de «Aspectos ideológicos», dins J. P. LE FLEM i altres: *La frustración de un Imperio (1476-1794)*, vol. V de M. TUÑON DE LARA (dir): *Historia de España*, Labor, Barcelona, 1986 (original de 1982), pp. 319-343.

⁷⁵ J. R. TRIADÓ: «Del Humanismo a la Contrareforma», dins DD.AA.: *El Siglo de Oro. Siglo XVI*, dins A. DOMÍNGUEZ ORTIZ (dir): *Historia de España*, vol. V Planeta, Barcelona, 1988, pp. 478-489.

⁷⁶ J. R. TRIADÓ: «Del Humanismo a í ö», p. 480.

capítol⁷⁷ dedicat a mentalitat ofereix una visió massa general per poder-la considerar veritablement renovadora-

Com a resposta al corrent historiogràfic clàssic es publica l'obra de L. Gil Fernández, el qual torna a fer un llibre monogràfic, i, a més, recopila varis articles de la corrent renovadora en un altre volum⁷⁸, i les de José Antonio Maravall (1911-1986) i Miquel Batllori (1909-2003).

L. Gil Fernández escriu un nou llibre⁷⁹ a inicis de la dècada. En aquest clarifica que la *ciencia* que promovien els monarques castellans no era l'activitat intel·lectual humanista, sinó els coneixements funcionals de naturalesa jurídica necessaris per a l'administració política, és a dir, per enrobar l'autoritat reial. Per tant, foren els lletrats qui eren promocionats, mentre que els autors humanistes van ser relegats a la gramàtica i a les traduccions, sense poder participar en la innovació intel·lectual, ni tractar qüestions governamentals. És més, els monarques, a partir dels Reis Catòlics, es van mostrar escèptics davant les possibilitats de la gramàtica com instrument d'accés a un saber de rang superior⁸⁰. El mecenatge sí que el rebien d'Isabel i Fernando, perquè tenien la voluntat de formar la noblesa i educar el clergat que era reticent a aquestes idees. La promoció, sobretot d'Isabel, quedarà patent en la figura de Beatriz Galindo, que va formar part de la cort d'humanistes al voltant de la monarca. La manca d'editorials obligava els i les humanistes a una única sortida: treballar pels monarques. Sortida que es va acabar amb la mort d'Isabel, ja que Carles V (1500-1558) no va estar per la labor i va optar per no protegir el corrent renovador, així que es van veure abocats a treballar per a la noblesa i formar els seus fills.

També vol clarificar el que alguns autors han comentat sobre el fet que els humanistes escriguessin les cròniques històriques del país en llatí. L. Gil Fernández explica que, precisament pel poc nivell i la poca promoció d'aquest idioma, a Espanya les cròniques les redactaven els lletrats i ho feien en castellà. Tot i això, sí que reconeix l'hostilitat creixent entre humanistes i teòlegs a propòsit de la voluntat dels primers per penetrar en temes exegètics. L'escassa promoció que va tenir la intel·lectualitat humanista va provocar que a finals del segle XVI aquesta hagués perdut la seva funció i que la societat no sabés per a què servia, per tant, també desmenteix que l'humanisme acabés amb els judicis de la Inquisició. Veure l'humanisme des d'aquest punt de vista, sense barrejar-lo amb el·luminisme, porta a observar com aquest no acabava en el segle XVI, sinó que dura fins el XVIII malgrat la manca de promoció⁸¹. L. Gil Fernández accepta el paper de la Inquisició com a fre a l'expansió de l'humanisme, però no com a focus principal de la seva desaparició, ja que els índex del Sant Ofici prohibien l'entrada al territori dels

⁷⁷ Onze pàgines, tal com es veu a nota 72.

⁷⁸ L. GIL FERNÁNDEZ: *Estudios de humanismo y tradición clásica*, Complutense, Madrid, 1984.

⁷⁹ L. GIL FERNÁNDEZ: *Panorama social del humanismo español*, Tecnos, Madrid, 1997 (1981 primera edició a Alhambra).

⁸⁰ L. GIL FERNÁNDEZ: *Panorama social del* , p. 232.

⁸¹ L. GIL FERNÁNDEZ: *Panorama social del* , p. 323.

principals volums europeus sobre el tema, així que els estudiants havien de marxar a altres ciutats, com ara París, per tal de rebre una correcta i completa formació⁸².

J. A. Maravall dedica en el seu llibre, *Utopía y reformismo en la España de los Austrias*⁸³, tot un apèndix de més de setanta pàgines a recollir articles i treballs que fan referència a l'humanisme. En aquests, es desprèn la idea que Cisneros realment fou reformista, però sempre sense sortir-se de la ortodòxia cristianoromana. De la mateixa manera, també destaca l'existència d'humanistes de tendències clarament antierasmistes⁸⁴. És a dir, conclou que l'erasmisme era una branca de l'humanisme. No obstant això, admet, com tots els autors de la corrent renovadora, el pes que tenia el cristianisme dins l'humanisme espanyol, fet que va desvalorar el pensament polític dels autors. De fet, l'obra del frare Antonio de Guevara (1480-1545) traspua religiositat, tot i la seva opció renovadora. Per tant, el que sembla un punt d'unió entre totes dues corrents és l'acceptació d'aquesta especificitat de l'humanisme espanyol, és a dir, el fort pes que va tenir la mentalitat religiosa dins la societat i, per extensió, dins l'obra dels humanistes, malgrat que aquests defensessin, com s'ha vist en el llibre de F. Rico de la dècada anterior, que és a partir de la religió que es podia arribar a influir en la ciutadania.

Finalment, l'últim autor a destacar d'aquest període és el jesuïta Miquel Batllori qui, en la introducció de *Humanismo y Renacimiento*⁸⁵ ja deixa clar que no es pot establir una cronologia tancada per situar aquest fenomen: *...Humanismo y Renacimiento no están referidos a un período cronológicamente fijo, sino a una actitud común de pensadores...ö*⁸⁶, en el qual M. Batllori ja inclou Bernat Metge (1340-1413). Es posiciona com a renovador quan fa esment de les relacions amb els autors italians i de la resta d'Europa i quan esmenta la lectura i comentari d'obres llatines, així com la lògica lectura d'autors humanistes italians. Reconeix també el pes que tenia l'esperit medieval, però només l'accepta en un primer moment, ja que després sobre la porta a laics i a temes dels quals abans no se n'havia parlat, com ara la moral⁸⁷. L'humanisme, per M. Batllori, és la *...corriente predominantemente filológica, histórica y pedagógica sobre la base de las humanidades grecorromanas...ö*⁸⁸, per contra, el Renaixement hauria estat un fenomen literari, intel·lectual i polític. De la mateixa manera que ja fa L. Gil Fernández, M. Batllori accepta la importància cabdal de la protecció oferta pels Reis Catòlics i torna a esmentar la figura de *la Latina*. Remarca la rellevància de Cisneros, Alcalà i la Bíblia *Políglota*, però estableix un precedent de l'humanisme castellà amb el Col·legi de San Clemente de los Españoles⁸⁹ ófundat el 1365.

⁸² L. GIL FERNÁNDEZ: *Panorama social delí* , p. 443.

⁸³ J. A. MARAVALL: *Utopía y reformismo en la España de los Austrias*, siglo XXI, Madrid, 1982

⁸⁴ El frare Antonio Guevara n'és un exemple.

⁸⁵ M. BATLLORI: *Humanismo y renacimiento*, Ariel, Barcelona, 1986.

⁸⁶ M. BATLLORI: *Humanismo y renacimientoí* , p. XI.

⁸⁷ M. BATLLORI: *Humanismo y renacimientoí* , p. 13.

⁸⁸ M. BATLLORI: *Humanismo y renacimientoí* , p. 26.

⁸⁹ M. BATLLORI: *Humanismo y renacimientoí* , p. 27.

Està en consonància amb L. Gil Fernández pel que fa el paper de la Inquisició com a topant en l'evolució del pensament humanista i també accepta el fet que l'erasmisme no era representatiu de tot l'humanisme espanyol, sinó que n'era la part més espiritual. Es veu clarament com els autors d'una i altra branca interpretativa es fan concessions, de manera que les diferències de matís s'alleugereixen, però, en cap cas, no s'eliminen completament.

L'immobilisme interpretatiu durant la dècada dels 90: sense possibilitat d'entesa.

Al llarg de les dècades precedents, s'ha pogut anar observant com s'ha produït un augment en el nombre de llibres monogràfics sobre la cultura de l'edat moderna, i dins d'aquests, també sobre el fenomen humanístic. La dècada dels 90 marca la consolidació definitiva dels estudis monogràfics sobre l'humanisme, ja que és el període cronològic on aquests estudis tenen més rellevància. Així mateix i de forma paral·lela, el volum bibliogràfic dedicat a la publicació d'històries generals d'Espanya s'ha anat reduint de forma gairebé paral·lela. Dels sis volums estudiats d'aquest període, només dos són toms d'una Història d'Espanya óper bé que és la molt completa de l'editorial Historia 16 i la no menys completa de Ramón Menéndez Pidal (1869- 1968)ó i els altres quatre versen exclusivament sobre l'humanisme espanyol o europeu.

Dues Històries d'Espanya: les dues concepcions contraposades

L. Gil Fernández torna a escriure i ho fa en un marc diferent a l'habitual: aquest cop escriu l'apartat de l'humanisme en el tom XXI de la Història de Espanya de Menéndez Pidal⁹⁰, és a dir, el dedicat a la cultura del Renaixement. Per tal de no repetir gaire unes idees que s'han anat reiterant al llarg d'aquest treball, només cal esmentar que L. Gil Fernández segueix la línia interpretativa que ell mateix va iniciar en la qual es busquen les influències i les repercussions que va tenir l'humanisme, a la vegada que trenca clarament el lligam amb Erasme i amb l'Església com única manera de poder-lo explicar. De fet, en la introducció de l'apartat L. Gil Fernández ja deixa caure quin és l'error en la manera d'interpretar-lo:

«Hace años⁹¹ el padre Villoslada advertía sobre dos errores: identificar Humanismo con Renacimiento y establecer distinciones tales como «Humanismo cristiano» y «Humanismo pagano». Referido al momento histórico de los siglos xv y xvi, el concepto de Renacimiento rebasa el de Humanismo y designa realidades muy complejas [...], mientras que el Humanismo fundamentalmente es una corriente pedagógica, basada en el estudio de las litterae humaniores, entendiendo por tal las obras de los clásicos griegos y latinos [...]. Como tal corriente pedagógica, el Humanismo sobrevive al Renacimiento propiamente dicho y llega hasta nuestros mismos días»⁹².

És en aquesta introducció on l'autor fa una important remarca en el nucli del problema i explica que la particularitat espanyola⁹³ d'un pensament centrat en teologia, dret i medicina en cap cas es pot incloure dins l'humanisme, sinó en el pensament

⁹⁰ L. GIL FERNÁNDEZ: «Líneas maestras del humanismo español», dins de DD.AA: *La cultura del Renacimiento (1480-1580)*, vol. XXI dins *Historia de España Menéndez Pidal*, Espasa Calpe, Madrid, 1999.

⁹¹ Això és l'any 1951.

⁹² L. GIL FERNÁNDEZ: «Líneas maestras del...», p. 213.

⁹³ L. Gil Fernández identifica els elements que configuren aquesta particularitat: ruptura amb la tradició clàssica originada per la invasió àrab, jerarquització medieval de les ciències i concepció utilitarista del saber, necessitat de donar resposta a les exigències dels nous condicionaments històrics, és a dir, els descobriments i la expansió del protestantisme i, finalment, la formació d'un gran imperi amb la casa d'Àustria. L. GIL FERNÁNDEZ: «Líneas maestras del...», p. 214.

renaixentista. La tasca dels humanistes era la gramàtica, la filologia i la retòrica.⁹⁴ Amb aquest comentari en la introducció, sembla que l'autor finalment vol tancar una polèmica historiogràfica oberta des dels inicis de l'estudi d'aquest fet cultural.

Per altra banda, a inicis de la dècada, es va publicar una altra gran Història d'Espanya a l'editorial Historia 16 en la qual l'apartat de cultura dels segles XVI i XVII va ser encarregat a Ricardo García Cárcel⁹⁵. Aquest es posiciona just en el punt oposat de L. Gil Fernández encarnant els postulats més clàssics. Es destaca la figura d'Erasmus com l'humanista europeu que configura l'humanisme espanyol, una corrent intel·lectual que tindrà a veure amb una cristiandat reformada a partir de l'obra de Cisneros, qui va ser el màxim promotor del Renaixement a Espanya⁹⁶. Així mateix es destaca el paper dels Reis Catòlics com a protectors d'aquest moviment, ja que van confiar l'educació dels seus fills i filles a humanistes italians. Finalment, torna a parlar de la institució de la Universitat d'Alcalà com a difusora de les noves idees⁹⁷.

Autors renovadors de la dècada

Entre aquestes dues obres, la dècada deixa més llibres defensant el punt de vista de L. Gil Fernández que no pas el dels hispanistes. En aquest enquadrament es troben les obres de Domingo Yndurain (1943-2003), de A. Gómez Moreno i una nova obra de M. Batllori. Mentre que en la de F. Rico⁹⁸ es parla de l'humanisme a nivell europeu i, pel que fa el territori espanyol, només fa referència a l'humanisme cristià, a les figures del gramàtic Nebrija i de Cisneros i a la importància de la *Bíblia Políglota*. Tant D. Yndurain⁹⁹ com A. Gómez Moreno¹⁰⁰ defensen els principals elements constitutius de la branca de L. Gil Fernández: la traducció dels llibres llatins, activitats bibliogràfiques relacionades amb la gramàtica i la retòrica, relació entre humanistes espanyols i italians, recuperació del grec i depuració del llatí. Ara bé, no escriuen els seus propis llibres per defensar a ultrança una corrent, sinó que també incorporen algunes reflexions de collita pròpia. Així doncs, D. Yndurain defensa que l'humanisme que no va sorgir d'Erasmus desemboca en el classicisme, de manera que els autors volien tornar als temes i les estructures clàssiques o com ara el gènere pastoril de Fra Lluís de Lleó en les quals hi trobaven solució a la necessitat de moralitat i racionalitat. Per altra banda, l'humanisme erasmí fou el que es va acabar convertint en aquell humanisme perseguit per la Inquisició per entrar en temes religiosos. Era un humanisme que va relegar la poesia llatina clàssica al *õsemiostracismo*¹⁰¹. Per tant, divideix en dos les la continuïtat de

⁹⁴ L. GIL FERNÁNDEZ: «Líneas maestras del... », p. 214.

⁹⁵ R. GARCÍA CÁRCEL: «La Cultura», dins de R. GARCÍA CÁRCEL, A. SIMÓN TARRÉS, A. RODRÍGUEZ, i J. CONTRERAS: *Manual de Historia de España. Siglos XVI-XVII*, Historia 16, Madrid, 1991, pp. 317-396

⁹⁶ R. GARCÍA CÁRCEL: «La Cultura..», p. 323.

⁹⁷ Crida especialment l'atenció d'aquest volum que, malgrat el seu elevat número de pàgines ó més de 800- només tingui un dels set capítols dedicats a la cultura, i que aquest sigui de 60 pàgines, quan en el cas de l'altra obra compiladora, el capítol dedicat a l'humanisme s'estén al llarg de gairebé 100.

⁹⁸ F. RICO: *El sueño del humanismo. De Petrarca a Erasmo*, Alianza, Madrid, 1993.

⁹⁹ D. YNDURAIN: *Humanismo y Renacimiento en España*, Cátedra, Madrid, 1994.

¹⁰⁰ A. GÓMEZ MORENO: *España y la Italia de los humanistas. Primeros ecos*, Gredos, Madrid, 1994.

¹⁰¹ D. YNDURAIN: *Humanismo y Renacimiento* í , p. 771.

l'humanisme: una va seguir amb la recuperació dels clàssics i l'altra va centrar-se més en la interpretació i l'anàlisi bíblica.

A. Gómez Moreno, per la seva banda, defensa que els *clàssics de la religió cristiana*¹⁰² era l'única sortida que tenien els autors humanistes davant la manca d'infraestructura necessària per dur a terme empreses filològiques importants. Per tant, d'alguna manera recupera les paraules que F. Rico va agafar de Nebrija¹⁰³ tot donant a entendre que havia de ser a partir de la producció literària centrada en el comentari i traducció de textos religiosos que els humanistes podien desenvolupar i donar a conèixer la seva feina.

M. Batllori¹⁰⁴ inclou breument el tema en un llibre el títol del qual podria fer pensar en un canvi de corrent de l'autor. Aquesta intuïció es veu reeixida quan, en la introducció escrita per R. García Cárcel, es dona com assumit que, dins l'època renaixentista, emergiren corrents intel·lectuals de signe radicalment diferent i contraris al tòpic de l'humanisme renaixentista clàssic¹⁰⁵. Al llarg del llibre, es referma la idea de la importància que tingué l'humanisme com a reformador de l'Església espanyola: la literatura religiosa del moment versava sobre els bisbes reformistes que estaven influenciats per moviments humanistes, així mateix, existia una corrent bibliogràfica endegada des d'Alcalà que teoritzava sobre l'ideal de bisbe¹⁰⁶. Aquest autor també troba com el corrent més cristià de l'humanisme no és exclusiu d'Espanya, sinó que també es dona a Itàlia¹⁰⁷ i a Anglaterra, amb el cas clar de Tomàs More¹⁰⁸.

Potser aquesta percepció de canvi de corrent no és tal, ja que s'ha de tenir en compte que el llibre tracta en exclusiva de les reformes religioses que es van dur a terme al llarg del segle XVI. Com s'ha vist més amunt, altres autors del grup que defensa un humanisme a través de la recuperació dels clàssics es posicionen també a favor de l'existència d'una branca de l'humanisme espanyol molt estretament lligada a la religió. Per tant, M. Batllori pot només voler-se referir a aquesta branca, sense renunciar a l'existència de l'altra.

¹⁰² A. GÓMEZ MORENO: *España y la Italia de í*, p. 62.

¹⁰³ F. RICO: *Nebrija frente a...*, p. 64.

¹⁰⁴ M. BATLLORI: *Les reformes religioses al segle XVI*, Tres i Quatre, València, 1996.

¹⁰⁵ M. BATLLORI: *Les reformes religioses í*, p. VIII.

¹⁰⁶ M. BATLLORI: *Les reformes religioses í*, p. 39.

¹⁰⁷ M. BATLLORI: *Les reformes religioses í*, p. 47.

¹⁰⁸ M. BATLLORI: *Les reformes religioses í*, p. 34.

Conclusió, la disciplina avui: tot segueix igual.

De manera testimonial i a tall de conclusió, cal presentar l'evolució tal i com ha arribat al nou mil·lenni. Dues històries generals d'Espanya en són les dues principals referències. Això té una justificació, i és que els estudis sobre humanisme a la dècada dels 2000 han derivat gairebé per complet cap a les monografies i biografies sobre els principals autors o cap a la influència que l'humanisme ha tingut en arts com la poètica, l'òpera o l'arquitectura, pel que fa pensar que es parlarà de l'humanisme italià i no de l'espanyol. Per tal de complementar els estudis que s'han dut a terme al llarg de la primera dècada del nou mil·lenni, s'ha recorregut als llibres de María Cruz (?-2004)¹⁰⁹ i d'Antonio Miguel Bernal (1941)¹¹⁰, dins la Història d'Espanya de J. Lynch i J. Fontana respectivament.

Paradoxalment, cada volum pren partit per una corrent interpretativa diferent. Així, M. Cruz defensa que la reforma endegada per Cisneros va portar a un renaixement intel·lectual i espiritual, protegit per Isabel la Catòlica. Destaca la Universitat d'Alcalà com a focus principal de la nova cultura i la seva obra, la *Bíblia Políglota*. L'humanisme cristià, doncs, estava al servei del moviment reformista eclesial·stic espanyol. La figura d'Erasme revitalitza la reforma i li imbueix una essència pròpia, de cristianisme més interior. Això va portar a la Inquisició a tractar el moviment humanista d'heretgia i forçar la seva desaparició, el 1525. És a dir, fa seus els principals arguments i explicacions de la corrent clàssica. Per la seva banda, Bernal destaca els estudis de M. Batllori, L. Gil Fernández, F. Rico, D. Yndurain i J. A. Maravall i accepta també l'existència d'un humanisme d'arrel cristiana que va rebre l'ajuda de Cisneros. Però no es quedarà aquí, sinó que aquest humanisme passarà per un trànsit, en el qual la Inquisició no hi tindria res a veure, i canviaria el seu paradigma, per passar a voler recuperar el llatí i promocionar les llengües vernacles amb una figura capdavantera: Nebrija.

L'evolució fins l'actualitat és prou clara. La idea de M. Bataillon sobre la rellevància de la *philosophia Christi* com element definidor de la mentalitat de la societat espanyola i, també, dels humanistes obrí una corrent interpretativa en la dècada dels 60 que faran seva els principals hispanistes estrangers del moment: J. H. Elliott, J. Lynch i més tard B. Bennassar i P. Chaunu. Els autors espanyols que van estar més influïts per aquests van adaptar també els seus postulats que destaquen la importància de Cisneros i els Reis Catòlics ósobretot de la reinaó com a promotors de l'humanisme a Espanya, la institució de la Universitat d'Alcalà i la redacció de la *Bíblia Políglota*. Per aquest corrent, l'humanisme va desaparèixer a mitjan segle XVI com a conseqüència de prendre posicions que la Santa Inquisició va considerar herètiques, apropant-se a l'espiritualitat il·luminista.

¹⁰⁹ M. CRUZ i altres: *Monarquía e Imperio: el reinado de Carlos V*, vol XI dins J. LYNCH (dir.): *Historia de España*, el País, Madrid, 2007.

¹¹⁰ A. M. BERNAL: *Monarquía e Imperio*, vol. III dins J. FONTANA i R. VILLARES, (dir.): *Historia de España*, Crítica/ Marcial Pons, Barcelona, 2009.

Paral·lelament, a la dècada dels 60, també es va obrir l'altra branca interpretativa. El seu ideòleg principal és L. Gil Fernández, qui va postular l'existència d'una societat espanyola poc receptiva a les idees estrangeres que es posaven del cantó d'un humanisme centrat en l'estudi dels clàssics grecollatins i en la producció de llibres basada en la gramàtica, la retòrica i la pedagogia. Aquest corrent el segueixen únicament autors espanyols com ara F. Rico, M. Fernández Álvarez, M. Batllori i D. Yndurain.

És el mateix L. Gil Fernández qui, més de trenta anys després de la seva primera publicació, fa un esforç per unir les dues línies interpretatives com dues cares d'una mateixa moneda: la importància que van tenir els estudis de les Sagrades Escripures com la sortida més directa i de majors possibilitats pels autors humanistes. L'altra cara són les idees que ell havia donat sobre la importància dels estudis filològics i gramaticals. La primera branca, la més religiosa, hauria acabat amb la intervenció de la Inquisició mentre que l'altra perduraria.

Per tant, es veu com actualment no s'ha tancat, ni de bon tros, la fissura interpretativa i com encara hi ha autors que, lluny de buscar una posició intermèdia, es segueixen enrocant en el seu paradigma interpretatiu malgrat ser clar que s'ha vist superat i malgrat les posicions conciliadores d'altres.

Pel que fa els estudis aquí analitzats, es veu com hi ha una sèrie d'interpretacions que es mantenen en els dos corrents historiogràfics sense ser contestades. Això fa pensar que els estudis fets sobre el tema estan sempre basats en el que altres autors han postulat i no es repassen les fonts originals. Per aquesta raó, el que s'aconsegueix és perpetuar unes idees que semblen monolítiques i no es pot avançar ni cap a noves interpretacions ni cap a consensos entre les dues que ja existeixen.

Bibliografía cronológica

- BATAILLON, M.: *Erasmus en España: estudios sobre la historia espiritual del siglo XVI*, Fondo de Cultura Económica, México ó Buenos Aires, 1966 (1937 primera edició en francés i 1950 primera en español).
- CASTRO, A.: *La realidad histórica de España*, Porrúa, México, 1954.
- SÁNCHEZ ALBORNOZ, C.: *España un enigma histórico*, Editorial Sudamericana, Buenos Aires, 1957.

Dècada dels 60

- ELLIOTT, J. H.: *La España Imperial. 1469-1716*, Vicens Vives, Barcelona, 1979 (1963 primera edició en anglès i 1965 primera en español).
- LYNCH, J.: *España bajo los Austrias. Imperio y absolutismo (1516-1558)*, vol I, Península, Barcelona, 1970 (1965 primera edició en anglès).
- GIL FERNÁNDEZ, L.: «El humanismo español del siglo XVI», *Estudios Clásicos*, tom XI, n. 51, Sociedad Española de Estudios Clásicos, Madrid, 1967, pp. 209-298.
- SUÁREZ FERNÁNDEZ, L.: *La España de los Reyes Católicos (1474-1516)*, dins MENÉNDEZ PIDAL, R. (ed.): *Historia de España*, vol. XVII, ed. Espasa Calpe, Madrid, 1969.

Dècada dels 70

- FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *La sociedad española del Renacimiento*, Cátedra, Madrid, 1974 (1970 primera edició amb Anaya).
- CHASTEL, A. i KLEIN, R.: *El humanismo*, Salvat, Barcelona, 1971.
- DOMÍNGUEZ ORTIZ, A.: *El Antiguo Régimen. Los Reyes Católicos y los Austrias*, vol. III dins DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (dir.): *Historia de España*, Alianza, Madrid, 1973.
- MARAVALL, J. A.: *La cultura del Barroco*, Alianza, Madrid, 1975.
- CHAUNU, P.: *La España de Carlos V. La coyuntura de un siglo*, vol. II, Península, Barcelona, 1976 (1973 primera edició).
- VICENS VIVES, J.: *Los Austrias. Imperio español en América*, vol. III dins VICENS VIVES, J. (dir.): *Historia económica y social de España y América*, Vicens Bolsillo, Barcelona, 1977.
- RICO, F.: *Nebrija frente a los bárbaros*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1978.
- BATAILLON, M.: *Erasmus y el erasmismo*, Crítica, Barcelona, 1978.
- GIL FERNÁNDEZ, L.: «Apuntamientos para un análisis sociológico del humanismo español», *Estudios Clásicos*, tom XXXIII, n. 83, Sociedad Española de Estudios Clásicos, Madrid, 1979, 143-172.

Dècada dels 80

- GIL FERNÁNDEZ, L.: *Panorama social del humanismo español (1500-1800)*, Tecnos, Madrid, 1997 (1981 primera edició a Alhambra).
- MARAVALL, J. A.: *Utopía y reformismo en la España de los Austrias, Siglo XXI*, Madrid, 1982.
- BENNASSAR, B.: *La España del Siglo de Oro*, Crítica, Barcelona, 1985 (1982 primera edició en francès).
- LE FLEM, J.P. i altres: *La frustración de un Imperio (1476-1794)*, vol. V de TUÑÓN DE LARA, M. (dir): *Historia de España*, Labor, Barcelona, 1986 (1982 primera edició).
- GIL FERNÁNDEZ, L.: *Estudios de humanismo y tradición clásica*, Complutense, Madrid, 1984.
- BATLLORI, M.: *Humanismo y Renacimiento*, Ariel, Barcelona, 1986.
- TRIADÓ, J- R.: *El Siglo de Oro. Siglo XVI*, vol. V dins DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (dir): *Historia de España*, Planeta, Barcelona, 1988.
- GARCÍA CÁRCCEL, R.: *Las culturas del Siglo de Oro*, Historia 16, Madrid, 1989.

Dècada dels 90

- GARCÍA CÁRCCEL, R., SIMÓN TARRÉS, A., RODRÍGUEZ, A., i CONTRERAS, J.: *Manual de Historia de España. Siglos XVI-XVII*, Historia 16, Madrid, 1991.
- RICO, F.: *El sueño del humanismo. De Petrarca a Erasmo*, Alianza, Madrid, 1993.
- YNDURAIN, D.: *Humanismo y renacimiento en España*, Cátedra, Madrid, 1994.
- GÓMEZ MORENO, A.: *España y la Italia de los humanistas. Primeros ecos*, Gredos, Madrid, 1994.
- BATLLORI, M.: *Les reformes religioses al segle XVI*, Tres i Quatre, València, 1996.
- GIL FERNÁNDEZ, L.: «Líneas maestras del humanismo español», dins de DD. AA: *La cultura del Renacimiento (1480-1580)*, vol. XXI dins *Historia de España Menéndez Pidal*, Espasa Calpe, Madrid, 1999.

Dècada dels 2000

- DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. i ALVAR EZQUERRA, A.: *La sociedad española en la Edad Moderna*, Istmo, Madrid, 2005.
- CRUZ, M. i altres: *Monarquía e Imperio: el reinado de Carlos V*, vol XI. dins LYNCH, J. (dir.): *Historia de España*, el País, Madrid, 2007.
- BERNAL, A. M.: *Monarquía e Imperio*, vol. III dins FONTANA, J. i VILLARES, R. (dir.): *Historia de España*, Crítica/ Marcial Pons, Barcelona, 2009.